

**MAHALLIY BUDJETLARINI SHAKILLANTIRISHDA SOLIQDAN
TASHQARI TUSHUMLAR, ULARNING RO`LI VA
SAMARADORLIGINI OSHIRISH**

Saribayeva Nilufar Artikbayevna

Annotatsiya. Mahalliy byudjetlar jamoalarning rivojlanishi va farovonligini ta'minlashda hal qiluvchi ro`l o'ynaydi. Ushbu maqolada soliqdan tashqari daromadlarning mahalliy byudjetlarni shakllantirishdagi ahamiyati, ularning samaradorligini oshirishga qaratilgan. Adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali turli usullar o'rganiladi va ularning mahalliy moliyaga potentsial ta'siri baholanadi. Natijalar byudjet barqarorligi va samaradorligini oshirishda soliqdan tashqari daromadlarning ro`li to'g'risida tushunchalarni ochib beradi. Muhokama topilmalarning oqibatlarini o'rganib chiqadi, mahalliy hokimiyatlarga daromad oqimlarini optimallashtirish bo'yicha xulosalar va takliflarni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: mahalliy byudjetlar, soliqdan tashqari daromadlar, fiskal barqarorlik, daromadlarni diversifikatsiya qilish, byudjet samaradorligi, mahalliy boshqaruv.

Mahalliy hukumatlar o'z jamoalarining turli ehtiyojlarini qondirish bilan birga fiskal barqarorlikni ta'minlash bo'yicha ko'p yillik qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. An'anaviy soliq tushumlarining haddan tashqari ko'tarilishi ko'pincha ularning dolzarb muammolarni hal qilish imkoniyatlarini cheklaydi. Ushbu maqolada mahalliy byudjetlarni shakllantirishda hal qiluvchi tarkibiy qism sifatida soliqdan tashqari daromadlarning salohiyati, ularning samaradorligi va samaradorligini oshirish strategiyalariga e'tibor qaratilgan.

Tarixiy jihatdan mahalliy byudjetlar asosan soliqlarga tayanib, iqtisodiy tanazzul paytida zaifliklarni keltirib chiqardi. Adabiyotda byudjetning barqarorligini oshirish uchun daromad manbalarini diversifikatsiya qilish muhimligi ta'kidlangan. Soliqdan tashqari daromadlar, shu jumladan to'lovlar, jarimalar, grantlar va boshqa daromad oqimlari mahalliy hokimiyat organlari uchun soliqlarga bog'liqlikni kamaytirish va barqaror moliyaviy poydevor yaratish uchun imkoniyat yaratadi.

Ushbu tadqiqot mahalliy byudjetni shakllantirishda soliqdan tashqari daromadlarning ro`lini tahlil qilish uchun mavjud adabiyotlarni har tomonlama ko'rib chiqadi. Dunyo bo'ylab mahalliy hukumatlar tomonidan qo'llaniladigan turli xil strategiyalar va usullar, shu jumladan muvaffaqiyatli amalga oshirilishini ta'kidlaydigan amaliy tadqiqotlar ko'rib chiqiladi. Maqsad mahalliy byudjetlarning ko'payishi va samaradorligini oshirishga yordam beradigan naqsh va tendentsiyalarni aniqlashdir.

Mahalliy hokimiyat organlari ko'pincha o'z byudjetlarini moliyalashtirish uchun turli xil daromad manbalariga tayanadilar va soliqdan tashqari daromadlar daromadlar oqimini diversifikatsiya qilish va moliyaviy barqarorlikni oshirishda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Soliqdan tashqari daromadlar mahalliy byudjetlarni shakllantirishga, ularning ro'li va samaradorligini oshirishga yordam beradigan ba'zi usullar:

Foydalanuvchi to'lovlari:

- Mahalliy hukumatlar chiqindilarni yo'q qilish, to'xtash joylari, dam olish dasturlari va ruxsatnomalar kabi muayyan xizmatlar yoki ob'ektlar uchun to'lovlarni olish orqali daromad olishlari mumkin. Bu ushbu xizmatlarni taqdim etish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashga yordam beradi.

Foydalanuvchilar uchun to'lovlar va to'lovlar mahalliy hukumat tomonidan ma'lum xizmatlar va ob'ektlarni moliyalashtirish uchun qo'llaniladigan odatiy amaliyotdir. Bu yerda foydalanuvchi to'lovlari bilan bog'liq ba'zi asosiy fikrlar:

- Xizmatni moliyalashtirish: foydalanuvchi to'lovlari muayyan xizmatlarni taqdim etish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash uchun mo'ljallangan. Bu ushbu xizmatlardan bevosita foydalanadigan shaxslar yoki korxonalar ularni saqlash va etkazib berishning moliyaviy yukiga hissa qo'shishini ta'minlaydi.

- Axlal yig'ish: mahalliy hukumatlar ko'pincha axlat yig'ish xizmatlari uchun haq oladilar. Ushbu to'lov chiqindilarni boshqarish, shu jumladan yig'ish, tashish va yo'q qilish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashga yordam beradi.

- Suv va kanalizatsiya xizmatlari: suv va kanalizatsiya xizmatlari uchun to'lovlar ushbu muhim kommunal xizmatlarga xizmat ko'rsatish va ulardan foydalanishga yordam beradi. Yig'ilgan mablag'lar toza suv bilan ta'minlash va oqava suvlarni to'g'ri tozalash uchun ishlatiladi.

- Ruxsatnomalar va litsenziyalar: qurilish, biznes operatsiyalari yoki tadbirlar kabi faoliyat uchun turli xil ruxsatnomalar va litsenziyalar talab qilinishi mumkin. Ushbu ruxsatnomalar bilan bog'liq to'lovlar ma'muriy xarajatlarni va tartibga soluvchi nazoratni qoplashga yordam beradi.

- Dam olish maskanlari: mahalliy hokimiyatlar parklar, sport maydonchalari yoki jamoat markazlari kabi dam olish maskanlaridan foydalanganlik uchun haq olishlari mumkin. Ushbu to'lovlar aholining zavqlanishi uchun ushbu jamoat joylarini saqlash va yaxshilashga yordam beradi.

- Adolat va tenglik: moliyaviy yukning muayyan xizmatlardan foydalanadiganlar o'rtasida teng taqsimlanishini ta'minlash uchun adolatli va oqilona foydalanuvchi to'lovlarni amalga oshirish juda muhimdir. Ushbu yondashuv mahalliy hokimiyatni moliyalashtirishda adolat va shaffoflikni ta'minlaydi.

- Byudjetni qo'llab-quvvatlash: foydalanuvchi to'lovlari soliqlar kabi moliyalashtirishning boshqa shakllarini to'ldirib, mahalliy hokimiyat organlari uchun ishonchli daromad manbai bo'lishi mumkin. Ushbu diversifikatsiyalangan daromad

oqimi yanada barqaror byudjetlashtirish va moliyaviy rejalashtirishga hissa qo'shishi mumkin.

- **Jamoatchilikni jalb qilish:** mahalliy hukumatlar ko'pincha foydalanuvchi to'lovlarini belgilash yoki sozlashda hamjamiyatdan ma'lumot so'rashadi. Jamoatchilik bilan maslahatlashuvlar va fikr-mulohaza mexanizmlari to'lov tuzilmalarining jamiyat ehtiyojlari va umidlariga mos kelishini ta'minlashga yordam beradi.

- **Ko'rib chiqish va Sozlash:** foydalanuvchi to'lovlari samaradorligini baholash va kerak bo'lganda ularni sozlash uchun vaqti-vaqti bilan ko'rib chiqilishi kerak. Xizmat xarajatlarining o'zgarishi, talabning o'zgarishi yoki samaradorlikning yaxshilanishi tufayli o'zgarishlar zarur bo'lishi mumkin.

- **Aloqa:** foydalanuvchi to'lovlarining maqsadi, ular qanday hisoblanganligi va mablag'lardan qanday foydalanish haqida aniq muloqot qilish juda muhimdir. Shaffof aloqa aholi va korxonalar o'rtasida ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Foydalanuvchi to'lovlari mahalliy hukumat xizmatlari va ob'ektlarini qo'llab-quvvatlashda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Adolatli va oshkora amalga oshirilganda, ular jamoalarga o'z aholisining hayot sifatini saqlab qolish va yaxshilashga imkon beradigan barqaror moliyalashtirish modellariga hissa qo'shadilar.

Litsenziyalar va ruxsatnomalar:

- Qurilish, biznes operatsiyalari yoki maxsus tadbirlar kabi faoliyat uchun litsenziyalar va ruxsatnomalar berish soliqlardan tashqari daromadlarning muhim manbai bo'lishi mumkin. Ushbu litsenziyalar bilan bog'liq to'lovlar mahalliy byudjetga yordam beradi.

Ijara daromadi:

- Mahalliy hokimiyat organlari xususiy shaxslarga ijaraga berilishi yoki ijaraga berilishi mumkin bo'lgan mulk yoki aktivlarga ega bo'lishi mumkin. Bunga shahar yerlarini tijorat maqsadlarida ijaraga berish yoki tadbirlar uchun shahar ob'ektlarini ijaraga berish kiradi.

Investitsiya Daromadi:

- Mahalliy hokimiyatlar o'zlarining ortiqcha mablag'larini foizli daromad olish uchun obligatsiyalar yoki pul bozoridagi hisobvaraqlar kabi turli xil moliyaviy vositalarga sarflashlari mumkin. Bu investitsiya qaytadi non-soliq daromadlar hissa.

Aktivlarni sotish:

- Mahalliy hukumatga tegishli ortiqcha aktivlar yoki mulklarni sotish bir martalik daromad keltirishi mumkin. Bunga foydalanilmayotgan yerlar, uskunalar yoki binolarni sotish kiradi.

Grantlar va subsidiyalar:

- Yuqori darajadagi davlat yoki tashqi tashkilotlarning grantlari va subsidiyalarini ta'minlash qo'shimcha moliyaviy yordam ko'rsatishi mumkin. Ushbu mablag'lar ko'pincha muayyan loyihalar yoki tashabbuslar uchun mo'ljallangan.

Davlat-xususiy sheriklik :

- Infratuzilma loyihalari yoki xizmatlari uchun xususiy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish daromad va tajribaga olib kelishi mumkin. Davlat-xususiy sherikliklarda xususiy sheriklar ko'pincha moliyaviy xavf va mukofotlarni baham ko'rgan holda davlat loyihalariga sarmoya kiritadilar va faoliyat yuritadilar.

Maxsus baholash:

- Mahalliy hokimiyat organlari ushbu mulklarga bevosita foyda keltiradigan obodonlashtirish yoki xizmatlarni moliyalashtirish uchun muayyan tumanlardagi mulk egalariга maxsus baho berishlari mumkin. Masalan, ko'chalarni yoritish yoki obodonlashtirishni baholash.

Jarimalar va jarimalar:

-Mahalliy qoidalar va qonunlarni buzganlik uchun jarimalardan olingan daromadlar, shuningdek qonuniy harakatlar natijasida olingan jarimalar soliqdan tashqari daromadlarga hissa qo'shishi mumkin.

Daromadlarni Taqsimlash:

- Ba'zi mahalliy hokimiyatlar formulalar yoki shartnomalar asosida davlat yoki milliy daromadlarning ulushini oladi. Ushbu daromadlarni taqsimlash tartibi qo'shimcha daromad manbasini ta'minlaydi.

Aktivlarni monetizatsiya qilish-bu korxonaga tegishli aktivlardan daromad olishni o'z ichiga olgan strategiya. Mahalliy hokimiyat organlari sharoitida ushbu yondashuv davlat resurslaridan foydalanishni optimallashtirish va moliyaviy imtiyozlar yaratish uchun ishlatilishi mumkin. Aktivlarni monetizatsiya qilish bilan bog'liq ba'zi asosiy fikrlar:

Davlat yerlari yoki ob'ektlarini ijaraga berish:

- Mahalliy hokimiyat organlari ko'pincha xususiy tashkilotlarga turli maqsadlar uchun ijaraga berilishi mumkin bo'lgan keng yer va ob'ektlarga egalik qiladi. Bunga tijorat yoki uy-joy qurish uchun yerlarni ijaraga berish yoki tadbirlar yoki biznes operatsiyalari uchun jamoat ob'ektlarini ijaraga berish kiradi.

Infratuzilmani sotish yoki ijaraga berish:

- Ko'priklar, pullik yo'llar yoki kommunal tizimlar kabi infratuzilma aktivlari xususiy kompaniyalarga sotilishi yoki ijaraga berilishi mumkin. Ushbu kelishuv odatda kuzatiladi davlat-xususiy sheriklik (PPPs), bu yerda xususiy sub'ektlar ko'pincha foydalanuvchi to'lovlari yoki ijara to'lovlari orqali daromad evaziga davlat infratuzilmasiga sarmoya kiritadilar, faoliyat yuritadilar va saqlaydilar.

Bir martalik infuzion va barqaror daromad:

- Aktivlarni monetizatsiya qilish turli shakllarda bo'lishi mumkin. Aktivni to'g'ridan-to'g'ri sotish ma'lum loyihalar uchun yoki bevosita moliyaviy ehtiyojlarni qondirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan mablag'larni bir martalik in'ektsiyasini ta'minlaydi. Boshqa tomondan, lizing ijara muddati davomida takroriy daromad

oqimini ta'minlaydi.

Davlat-Xususiy Sheriklik (PPP):

- Dxb orqali xususiy tashkilotlar bilan hamkorlik qilish aktivlarni monetizatsiya qilishning tizimli usuli bo'lishi mumkin. Ushbu sherikliklarda xususiy sektor odatda davlat loyihasini moliyalashtirish, loyihalash, amalga oshirish va boshqarish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi, hukumat esa egalik huquqini saqlab qoladi.

Mulohazalar va muammolar:

- Hukumatlar aktivlarni monetizatsiya qilishning uzoq muddatli oqibatlarini diqqat bilan ko'rib chiqishlari, qisqa muddatli moliyaviy yutuqlarni tanqidiy aktivlar ustidan nazoratni yo'qotish bilan muvozanatlashlari kerak.

- Aktivlarni monetizatsiya qilish jarayonida jamoatchilik manfaatlarini himoya qilish uchun shaffoflik va hisobdorlik juda muhimdir.

- Ushbu bitimlarni boshqarish va jamoat manfaatlarini himoya qilish uchun huquqiy va me'yoriy asoslar yaratilishi kerak.

Misollar:

- Aktivlarni monetizatsiya qilish misollariga ko'chmas mulkni rivojlantirish uchun davlat yerlarini ijaraga berish, davlatga tegishli binolarni sotish yoki xususiy kompaniyalar jamoat transporti tizimlarini boshqaradigan va boshqaradigan shartnomalar tuzish kiradi.

Ommaviy kirish va jalb qilish:

- Aktivlarni monetizatsiya qilish bo'yicha qarorlar jamiyatga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkinligi sababli, mahalliy hukumatlar jamoatchilik bilan aloqada bo'lishlari, fikr izlashlari va jamoatchilik ishonchini saqlab qolish uchun muammolarni hal qilishlari kerak.

Aktivlarni monetizatsiya qilish mahalliy hukumatlar uchun o'z aktivlarining iqtisodiy salohiyatini ochish va daromad olish uchun qimmatli vosita bo'lishi mumkin. Biroq, aktivlarni muvaffaqiyatli va mas'uliyatli boshqarishni ta'minlash uchun ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish, shaffof jarayonlar va uzoq muddatli oqibatlarni hisobga olish juda muhimdir.

Soliqdan tashqari vositalar orqali daromad manbalarini diversifikatsiya qilish orqali mahalliy hokimiyatlar yagona moliyalashtirish oqimiga bog'liqlikni kamaytirishi, moliyaviy barqarorlikni oshirishi va o'z jamoalarining turli ehtiyojlarini qondirish qobiliyatini yaxshilashi mumkin. Soliqdan tashqari daromadlarni samarali boshqarish puxta rejalashtirish, shaffof moliyaviy amaliyot va uzoq muddatli moliyaviy barqarorlikka e'tiborni o'z ichiga oladi.

Topilmalar mahalliy hokimiyatlarga soliqdan tashqari daromadlar strategiyasini faol ravishda o'rganish va amalga oshirish zarurligini ta'kidlaydi. Soliq tushumlari muhim bo'lib qolsa-da, diversifikatsiyalangan yondashuv iqtisodiy tebranishlarga qarshi chidamlilikni oshiradi. Xususiy sektor va boshqa davlat darajalari bilan

hamkorlikdagi sa'y-harakatlar soliقدan tashqari daromadlarni optimallashtirishning samarali usullari sifatida paydo bo'ladi. Biroq, jamoatchilikni qabul qilish va me'yoriy asoslar kabi muammolar diqqat bilan ko'rib chiqishni talab qiladi.

Xulosalar:

Xulosa qilib aytganda, soliقدan tashqari daromadlar mahalliy byudjetlar asoslarini mustahkamlashda hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Tadqiqot an'anaviy soliq tushumlarini turli xil daromad oqimlari to'plami bilan birlashtirib, muvozanatli yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Shunday qilib, mahalliy hokimiyat organlari barqaror rivojlanish va jamiyat farovonligini oshirishni ta'minlab, byudjet samaradorligini oshirishi mumkin.

Soliقدan tashqari daromadlarning afzalliklarini maksimal darajada oshirish uchun mahalliy hokimiyatlar xususiy sektor bilan hamkorlikni faol ravishda o'rganishlari, tartibga solish jarayonlarini soddalashtirishlari va jamoatchilikni xabardor qilish kampaniyalariga sarmoya kiritishlari kerak. Daromad oqimlarini doimiy monitoring qilish va baholash o'zgaruvchan iqtisodiy landshaftlarga moslashish uchun ham muhimdir. Oxir oqibat, strategik va diversifikatsiyalangan daromad yondashuvi mahalliy byudjetlarning uzoq muddatli moliyaviy salomatligi uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar.

1. Juraev T. The main directions and principles of improving tax policy. // Taxes and customs notifications. - 2002
2. Yahyoev Q.A. Theory and practice of taxation. –T .: Science and Technology Center, 2003
3. Srojiddinova Z. Budget system of the Republic of Uzbekistan. T .: «infoCOM.uz».
4. Kasimova G., Shaakramov K. Local budgets. Do not study. - Finance 2012.
5. Nozim Muminov, Abduxafiz Karimov, Gulnora Melibayeva, Bakhodir Rakhmanov (2020). THEORETICAL PROBLEMS OF CENTRALIZATION AND DECENTRALIZATION OF LOCAL BUDGETS. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol. 24, Issue 04, 1950-1953. ISSN: 1946- 1953. DOI: 10.37200/IJPR/V24I4/PR201303
6. Nozim Muminov., Ozoda Alidjanova., Kamoliddin Mardonov, Gulnora Rakhimova (2020). MODELS OF THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT AND THE XPERIENCE OF DECENTRALIZATION: AN INSTITUTIONAL APPROACH. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. Vol. 24, Issue 04, 1950-1953. ISSN: 1954-1964. DOI: 10.37200/IJPR/V24I4/PR20130